

ZENDING OP DE WERELDTENTOONSTELLING

Een inzicht in de deelname van het Nederlandsch Zendinggenootschap aan de
Internationale Koloniale en Uitvoerhandeltentoonstelling in 1883

Claartje America
4269624
c.m.m.america@students.uu.nl
BA Scriptie
19-01-2018

Inhoud

Abstract	2
Inleiding	3
Hoofdstuk 1: Een koloniale wereldtentoonstelling	7
<i>De wereldtentoonstelling</i>	7
<i>Koloniale en etnische tentoonstellingen</i>	8
<i>De Internationale Koloniale en Uitvoerhandeltentoonstelling in Nederland</i>	11
Hoofdstuk 2: De zendeling als antropoloog	14
<i>De idealen van het Nederlandsch Zendelinggenootschap</i>	14
<i>De inzendingen van het NZG</i>	16
Hoofdstuk 3: De visie van J.C. Neurdenburg	20
<i>De brieven</i>	20
Conclusie	25
Literatuurlijst	27

Afbeelding voorblad: A.T. Rooswinkel, 'Amsterdamse Wereldtentoonstelling' (1883), <http://www.geheugenvannederland.nl/nl/geheugen/view/amsterdamsche%20wereldtentoonstelling%20%20rooswinkel%20at?query=wereldtentoonstelling+1883&page=1&maxperpage=36&coll=ngvn&identificer=UBL02%3APK-F-MM386-026>.

Abstract

In dit essay wordt ingegaan op de vraag waarom het Nederlandsch Zendelinggenootschap (hierna NZG) deelnam aan de Internationale Koloniale en Uitvoerhandeltentoonstelling in Amsterdam in 1883. In de negentiende eeuw werden verschillende grootschalige wereldtentoonstellingen georganiseerd. Dikwijls werden op deze tentoonstellingen koloniale afdelingen opgezet. Nederland organiseerde in 1883 de eerste wereldtentoonstelling die geheel gewijd werd aan de koloniën. Het meest verbazende aan deze koloniale afdelingen waren de nagebouwde dorpen waarin de inheemse bevolking geëxposeerd werd. Het houden van levende exhibities is tegenwoordig ondenkbaar. Het NZG werkte mee aan de oprichting van de Nederlandse wereldtentoonstelling, terwijl de ideeën achter de internationale expositie tegen christelijke normen en waarden ingingen.

Om tot een antwoord te komen is vanuit verschillende hoeken gekeken naar de wereldtentoonstelling en het NZG. Allereerst komt de ambigue opzet van de wereldtentoonstelling aan bod. Vervolgens wordt er ingegaan op de grondbeginselen van het NZG, om deze te vergelijken met de houding die zij aannamen op de tentoonstelling. Om deze vergelijking te maken zijn bronnen onderzocht die betrekking hebben op de voorwerpen ingezonden door de zendelingen naar de Amsterdamse wereldtentoonstelling. Dit toont aan dat de zendelingen een behoorlijke wetenschappelijke empirische visie hadden op hun omgeving. Naast het verspreiden van het ware geloof probeerden zij, net als antropologen, de streek en de inwoners te begrijpen. Om werkelijk een antwoord te krijgen op de hoofdvraag is gekeken naar uitgaande brieven van de toenmalige secretaris J.C. Neurdenburg. Zijn visie op de wereldtentoonstelling kan een inzicht bieden in de beweegredenen van het NZG. Het blijkt uit de bronnen dat de aannamen uit de hedendaagse literatuur te nuanceren zijn. Dikwijls worden de etnische tentoonstellingen in verband gebracht met een geloof in hiërarchie of zelfverheerlijking. Uit de brieven komt naar voren dat tevens praktische redenen van belang waren.

Inleiding

Bij vele andere zaken heeft die Amsterdamse Tentoonstelling mij en niet minder den heer Roest, veel tijd gekost. Er staan nu van ons twee kasten. De groote van De Lange en die met de schuifdeuren is alles en alles is uitstekend en keurig net gearrangeerd door de heer Roest.¹

De bovenstaande opmerking is afkomstig uit een briefwisseling tussen de toenmalige secretaris van het Nederlandsch Zendelinggenootschap (hierna: NZG), J.C. Neurdenburg, en een bevriende zendeling. Het fragment heeft betrekking op de Internationale Koloniale en Uitvoerhandeltentoonstelling van 1883. Dit was de eerste wereldtentoonstelling in Nederland. Ook het NZG zond spullen van over de hele wereld naar de tentoonstelling.

Alle belangrijke Europese landen deden mee aan deze grote internationale exposities om zichzelf van hun beste kant te laten zien op alle fronten: sociaal, economisch, cultureel en technologisch.² Om deze redenen worden de wereldtentoonstellingen die vanaf de negentiende eeuw opkwamen dikwijls in verband gebracht met industriële ontwikkeling, wetenschappelijke innovatie en rationeel optimisme. De Verlichting van de vorige eeuw had in de westerse wereld een positief vooruitgangdenken teweeg gebracht.

Het houden van een wereldtentoonstelling gaf het gastland een unieke kans om zich te bewijzen. Vandaar dat altijd groots werd uitgepakt. De tentoonstelling van Londen in 1851 en Parijs in 1855 waren superieur aan alles wat daarvoor tentoongesteld werd. Het waren festivals waar industriële markten, kermisattracties, kunsthallen en parades elkaar volgden. Het waren enorme spektakels waar rede en plezier elkaar ontmoetten. Het was de plek waar handel en wetenschap samenkwamen met carnaval en kermis.³

Aan het einde van de negentiende eeuw groeide de drang bij enkele Europese mogendheden om hun macht verder uit te breiden over de rest van de wereld. Dit toenemende imperialisme ging hand in hand met het opkomende nationalisme dat een soort superioriteitsgevoel aanwakkerde in Europa. De koloniën werden al snel ingezet als middel om het succes van eigen land te laten zien. Op de wereldtentoonstelling werden koloniale afdelingen opgezet. Het werd een koloniale vertoning. Vanuit de koloniën werden inheemse inwoners met hun hele hebben en houden naar Europa gehaald. Vervolgens werden zij in nagebouwde dorpen achter hekken gepresenteerd aan het Europese publiek.

Tegenwoordig worden de exhibities in de populaire media in verband gebracht met een diep geworteld racisme, ontstaan vanuit een vorm van nationale zelfverheerlijking. Het is echter

¹ Het Utrechts Archief, 1102-1, Raad voor de Zending: rechtsvoorgangers, inventarisnummer 245, Kopiehoudende afschriften van uitgaande brieven van de secretaris van het NZG, zowel binnenlands als naar Nederlands-Indië, J.C. Neurdenburg 1883 mei-1885 dec, 80, 54.

² Raymond Corbey, 'Ethnographic showcases, 1870-1930', *Cultural Anthropology* 8 (1993) 3, 338-369, aldaar 339.

³ Ibidem.

te verdedigen dat deze levende tentoonstellingen zorgden voor de instandhouding van een vertekend wereldbeeld. De koloniale afdelingen op de werelddtentoonstellingen lieten het contrast zien tussen; 'orde en chaos'; 'licht en donker'; 'beschaving en barbaars'. In deze vertelling was Europa de brenger van civilisatie.⁴ De werelddtentoonstelling paste perfect in de context van het Europees hegemoniale denken.

Het bestaan van koloniale afdelingen en daarbij levende exposities van inheemse stammen is tegenwoordig ondenkbaar. Het roept een gevoel van verontwaardiging en onbegrip op over het verleden. Door deze vervreemding van het verleden worden de exhibities bestempeld als 'menselijke dierentuinen'.⁵ Het blijkt nog altijd lastig dit begrip te definiëren. Het enige waarover in de wetenschap overeenstemming is, is de uitsluiting van 'de ander'.⁶

De Spaanse historicus Louis A. Sánchez-Gomez laat in zijn artikel 'Human Zoos or Ethnic Shows' zien dat er een verschil tussen deze twee begrippen bestaat. Hij probeert dit te verklaren aan de hand van drie verschillende soorten etnografische exhibities. Ten eerste beschrijft hij de commerciële exhibities die georganiseerd werden door particuliere ondernemers. Zij zagen de inheemse stammen als werknemers en het enige doel van de etnografische schouwspelen was het verdienen van geld.⁷ Vervolgens gaat de auteur in op de koloniale tentoonstellingen. Dit betrof een samenwerking tussen verschillende overheidsinstanties en particuliere firma's en natuurlijk de kolonisten. De belangrijkste motivatie achter deze tentoonstellingen was het neerzetten van een koloniale representatie die liet zien hoe de koloniale macht welvaart bracht naar haar koloniën. Dikwijls werd ook het educatieve aspect benadrukt. Een minder zichtbare, maar duidelijke, doelstelling was de andere grote koloniale mogendheden de macht van het eigen land te tonen.⁸ Als voorbeeld van een dergelijke tentoonstelling noemt Sánchez-Gomez de Internationale Koloniale en Uitvoerhandeltentoonstelling van Nederland. Als derde soort etnografische expositie noemt hij de tentoonstelling opgezet door religieuze groeperingen. In deze vertoningen stond etnografie centraal. De, nu bekeerde, inheemse stammen waren interessant voor het publiek vanwege hun rariteiten en exotische uiterlijkheden. Daarnaast liet het de achtergestelde natuur zien van de inlanders, die nu bevrijd waren van hun heidense overtuigingen door het Christendom te omarmen.⁹ Louis A. Sánchez-Gomez geeft een overzichtelijk schema over de verschillende etnische tentoonstellingen. Hij toont eveneens aan dat alle drie andere doelen voor ogen hadden.

⁴ Raymond Corbey, 'Ethnographic showcases', 343.

⁵ Luis A. Sánchez-Gomez, 'Human zoos or ethnic showcases? Essence and contingency in *Living ethnological exhibitions*', 2 (2013) 2. (geen paginanummering)

⁶ Sánchez-Gomez, 'Human zoos'.

⁷ Ibidem.

⁸ Ibidem.

⁹ Ibidem.

In 1883 werd er voor de eerste, en de laatste, keer een wereldtentoonstelling in Nederland gehouden: de Internationale Koloniale en Uitvoerhandeltentoonstelling. In haar proefschrift, 'De koloniale vertoning' toont historicus Marieke Bloembergen aan dat dit bizarre schouwspel een logische ontwikkeling was vanuit de heersende denkbeelden uit die tijd.¹⁰ Bloembergen geeft zelf eveneens vier hoofdmotieven waarom landen een wereldtentoonstelling hielden. Als eerste noemt ze de zoektocht van deelnemende landen naar handelscontacten en nieuwe markten. Vervolgens gaat zij in op de 'verbroedering der volkeren' om op deze wijze de internationale deelname te versterken. Ten derde werd een wereldtentoonstelling ingezet voor het propageren van vooruitgangs- en beschavingsidealen. Als laatste gaven de internationale exhibities een impuls aan het nationaal besef.¹¹ Een aantal van deze motieven komen inderdaad overeen met het model van Sánchez-Gomez. Voornamelijk het handelsaspect en het nationalisme zijn punten die beide auteurs aanhalen als kenmerken van de Nederlandse wereldtentoonstelling. Het brengen van vooruitgang en beschaving schaarde de Spaanse historicus onder de etnografische exhibities opgezet door religieuze groepen. Ook antropoloog Raymond Corbey ziet voornamelijk bij de tentoonstellingen opgesteld door kerkgemeenschappen het beschavingsideaal terug.¹² Het werk van de zendelingen wordt op deze manier geïnterpreteerd als een beschavingsoffensief.

Bloembergen gaat niet in op de deelname van Christelijke groeperingen bij de organisatie van de Internationale Koloniale en Uitvoerhandeltentoonstelling. De nadruk in de literatuur wordt zodoende gelegd op de seculiere mogelijkheden die de etnografische exhibities, en de wereldtentoonstellingen in het algemeen, organiseerden. Particulieren legden de nadruk op de handelsvoordelen en de overheid wilde zich als prominente speler neerzetten op het internationale toneel. Echter, auteurs als Sánchez-Gomez en Raymond Corbey spreken over de interesse van de religieuze bewegingen in de wereldtentoonstelling. We weten dat het NZG met enthousiasme objecten vanuit de koloniën naar Amsterdam opstuurde.¹³ Daarnaast hadden zij een eigen stand op het terrein waar zij spraken over 'de bezoedeling der christelijke zeden en waarden'.¹⁴ Het lijkt contrasterend: tijdens de wereldtentoonstelling werden christelijke normen en waarden aan de laars gelapt. De vraag die opkomt, is: waarom deed het Nederlandsch Zendinggenootschap mee aan de Internationale Koloniale en Uitvoerhandeltentoonstelling te Amsterdam in 1883?

Bij het beantwoorden van deze vraag is het belangrijk om te kijken naar de inhoud en

¹⁰ Marieke Bloembergen, *De koloniale vertoning. Nederland en Indië op de wereldtentoonstellingen (1880-1931)* (Amsterdam 2002) 9.

¹¹ *Ibidem*, 21.

¹² Corbey, 'Ethnographic showcases', 358.

¹³ Het Utrechts Archief, 1102-1, Raad voor de Zending: rechtsvoorgangers, inventarisnummer 1561, Notulen en vergaderstukken van de vergaderingen van het Java-Comité 1876 mrt. 21 – 1883 dec. 18, 185.

¹⁴ Bloembergen, *De koloniale vertoning*, 60.

betekenis van een wereldtentoonstelling. Wat gebeurde er op een wereldtentoonstelling? Wat gebeurde er in Nederland? Dit zal in het eerste hoofdstuk uiteengezet worden. Daarnaast heeft het veel te maken met de manier waarop de zendelingen naar zichzelf keken. Wat waren hun idealen vanaf de oprichting? En hoe kwamen deze tot uiting bij hun deelname aan de wereldtentoonstelling? Om tot een antwoord te komen op deze deelvragen wordt er een analyse gegeven van bronnenmateriaal afkomstig uit de archieven van het NZG. De eerste bronnen die geraadpleegd zijn, betreffen verschillende 'lijsten met voorwerpen' opgestuurd door zendelingen uit Nederlands-Indië. In de bestaande literatuur over missionarisch werk wordt dikwijls een vergelijking gemaakt tussen de antropoloog en de zending. Educatie en wetenschap waren belangrijke aspecten van de wereldtentoonstelling. Dit is tevens als invalshoek gebruikt om naar deze catalogi te kijken. In het laatste hoofdstuk zal ingegaan worden op de vraag waarom het NZG meedeed aan de Amsterdamse tentoonstelling. Hierbij is gekeken naar uitgaande brieven van de toenmalige secretaris, J.C. Neurdenburg, van 1880 tot en met 1885. Deze brieven zijn uitgekozen omdat de meeste informatie, uitnodigingen en belangrijke verzoeken, bij de secretaris binnenkomen. Opvallend genoeg ontbreken officiële uitnodigingen. Daarom is er in de brieven gezocht naar de persoonlijke ervaringen van de secretaris met betrekking tot de Amsterdamse tentoonstelling. Er moet opgemerkt worden dat de visie van één man niet de beweegredenen van een heel genootschap kan bepalen. J.C. Neurdenburg was echter een van de meest belangrijke leiders van het NZG. Zijn mening heeft waarschijnlijk invloed gehad op de handelswijze van de vereniging. De bronnen zullen geen direct antwoord op de hoofdvraag bieden vanwege het beperkte bruikbare materiaal. Op de vraag waarom er geen onderzoek naar jaarverslagen of algemene ledenvergaderingen is gedaan, is het antwoord eenvoudig: deze ontbraken simpelweg. Pas vanaf de twintigste eeuw is meer bewaard gebleven. Toch kunnen deze verschillende invalshoeken een interessant inzicht geven in de drijfveren van het NZG om deel te nemen aan de wereldtentoonstelling van 1883.

Hoofdstuk 1

Een koloniale wereldtentoonstelling

'Exhibitions are the timekeepers off progress'.¹⁵

De wereldtentoonstellingen worden in de schoolboeken aangehaald ter illustratie van de tijd van de grote ontdekkingen en technologische vooruitgang in het Westen. Tegenwoordig worden nog altijd internationale en universele expo's gehouden waar de nieuwste innovaties op het gebied van allerlei thema's gepresenteerd worden. Een gevoel van optimisme en vooruitgang is een terugkomende beweegreden geweest door de jaren heen. Toch kennen de wereldtentoonstellingen een ambigue geschiedenis. Vooral de inhoud van de koloniale en etnografische uitvoeringen was tegenstrijdig. Er werd gepleit voor universele samenhang, terwijl tegelijkertijd het nationaal besef gestimuleerd werd en minderheden buitengesloten werden. Dit was ook in Nederland het geval. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de geschiedenis van de wereldtentoonstelling. Met name is gekeken naar de koloniale en etnografische tentoonstellingen om uiteindelijk uit te komen bij de Internationale Koloniale en Uitvoerhandelstentoonstelling van 1883 in Nederland.

De wereldtentoonstelling

Het idee om grootschalige wereldtentoonstellingen te organiseren ontstond in Europa in de tweede helft van de negentiende eeuw. Grofweg een eeuw eerder, in de tijd van de Verlichting, organiseerden diverse Europese landen al kleinschalige tentoonstellingen om de nationale trots aan te wakkeren. Deze waren echter niet vergelijkbaar met de enorme schouwspelen die vanaf 1851 plaatsvonden.¹⁶ Naast het feit dat de tentoonstellingen nu internationale deelnemers en bezoekers kenden, werd er gestreefd naar een universeel karakter. Meestal werd een actueel thema uitgelicht, waarbij andere deelnemers konden aansluiten.

De eerste wereldtentoonstelling werd gehouden in Londen in 1851. Deze droeg de naam: The Great Exhibition of the Works of Industry of All Nations. Voor de *Great Exhibition* werd alles uit de kast getrokken. De nieuwste technologische producten werden geëxposeerd. Alle koloniale producten werden in grote hallen naast elkaar uitgesteld. De grootste en meest bekende hal waar dit brede scala werd getoond was het Crystal Palace. Het was niet ongewoon voor het gastland om memorabele bouwwerken te construeren. Enige bijzondere complexen staan nog altijd overeind zoals de Eiffeltoren in Parijs of het Atomium in Brussel. Het voornaamste doel van deze imposante gebouwen was indruk maken op de bezoekers van de wereldtentoonstelling. Dit bleek succesvol. De eerste wereldtentoonstelling in Londen trok

¹⁵ Jan Nederveen Pieterse, *Ethnicities and global multiculturalism: pants for an octopus* (Lanham 2007) 100.

¹⁶ Sánchez-Gomez, 'Human zoos'.

zes miljoen bezoekers. Een halve eeuw later in 1900 trok de wereldtentoonstelling wel vijftig miljoen bezoekers.¹⁷

De populariteit van de internationale exhibities bleef groeien. De tentoonstellingen ontwikkelden zich tot indrukwekkende spektakelspelen met veel verscheidene en uiteenlopende kenmerken. Het waren plaatsen waar handel, industrie en politiek samen kwamen met carnaval, kunst en muziek. De drijvende factor van de organisatie was de rest van de wereld het succes van het eigen land te laten zien op het gebied van commercie, wetenschap, kunst en cultuur.¹⁸

Al in de inleiding zijn de vier beweegredenen voor het houden van een wereldtentoonstelling benoemd: handel, verbroedering, vooruitgangsgeloof en nationalisme. Hoewel deze motieven zich naast elkaar ontwikkelden, lijken enkelen juist loodrecht tegenover elkaar te staan. Het geloof in vooruitgang en beschaving, creëerde een rangorde waarbij voornamelijk de Europese hegemonie in stand werd gehouden.¹⁹ Daarnaast contrasteert 'verbroedering van volkeren' met het opkomende nationaal besef. Het waren 'pronkvertoningen' die het eigen volk bewust dienden te maken van het succes van de natie.²⁰ Tegelijkertijd probeerde het gastland de andere landen te overtreffen.²¹ Raymond Corbey beschrijft terecht dat economische belangen hand in hand gingen met culturele en nationale ambitie bij deze internationale spektakels.²² Dit fenomeen werd versterkt door de invulling van deze exposities en dit brengt ons bij het volgende onderdeel.

Koloniale en etnische tentoonstellingen

Koloniale vertoningen waren nagenoeg een vaststaand onderdeel van de wereldtentoonstellingen. In eerste instantie werden voornamelijk objecten en producten uit de verre koloniën overgebracht. Al snel volgden de mensen van wie deze spullen afkomstig waren. Koloniale dorpen werden verplaatst naar West-Europa zodat de inlandse stammen konden uitbeelden hoe zij hun dagelijkse leven leidden. Alle bewegingen die zij maakten, werden echter van tevoren uitvoerig uitgedacht door de beheerders.²³ Een werkelijke kampong werd opgebouwd en diende ter educatie en opvoeding van de toeschouwers.²⁴ Daarnaast waren de levende exposities een vorm van vermaak. De nadruk werd gelegd op het exotische, het bizarre en het primitieve waardoor de kloof tussen 'wij' en 'zij' vergroot werd.²⁵ De

¹⁷ Corbey, 'Ethnographic showcases', 339.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Nederveen Pieterse, *Ethnicities and global multiculturalism*, 100.

²⁰ Marieke Bloembergen, *De koloniale vertoning*, 22.

²¹ Corbey, 'Ethnographic showcases', 339.

²² Ibidem.

²³ Ibidem, 344.

²⁴ Sánchez-Gomez, 'Human zoos'.

²⁵ Coco Fusco, 'The other history of intercultural performance', *TDR (1988-)* 38 (1994) 1, 143-167, aldaar 154.

tentoonstellingen vertelden het verhaal van de mensheid.²⁶ Op deze wijze ontstond de vertelling dat Europa de brenger was van beschaving en verlichting. De volkeren die geëxposeerd werden, waren onbeschaafd en achtergesteld. Op twee wijze ontstond de hiërarchie. Ten eerste wedijverden de Europese naties om de hoogste machtspositie binnen de Westerse wereld door het succes van hun koloniale heerschappij te laten zien. Daarnaast creëerden de koloniale tentoonstellingen een superioriteitsgevoel onder de Europese bevolking, waarbij de gekoloniseerde populatie ondergeschikt was.

Het idee dat de inheemse stammen in een ander stadium van ontwikkeling zaten, kwam onder andere voort uit het bekende werk van wetenschapper Charles Darwin. In zijn werk *On The Origin of Species* beschreef Darwin dat alle organismen een natuurlijk begin kenden. Organismen ontwikkelden zich door middel van evolutie: door aanpassing werd de overlevingskans groter. Het meest schokkende was dat dit ook op de mens van toepassing was. In de jaren naar de Koloniale en Uitvoerhandelententoonstelling toe werd deze theorie steeds meer omarmd. Men bleef echter twijfelen over de waarneembare verschillen tussen de vele volkeren op de wereld. Aan de hand van de Darwins theorie werd geconcludeerd dat de andere volken zich in eerdere fases van de menselijke ontwikkeling bevonden.²⁷ Op deze manier werden de inheemse stammen 'empirisch studiemateriaal' om te leren over de eerdere ontwikkelingsstadia van de Europese beschaving.²⁸ Europese dominantie over andere civilisaties werd op deze manier gerechtvaardigd.

Vanwege de menonwaardige marginalisatie van andere bevolkingsgroepen krijgen de etnische tentoonstellingen tegenwoordig dikwijls de naam 'menselijke dierentuinen'. Al in de inleiding is de Spaanse historicus Luis. A. Sánchez-Gomez genoemd. In het volgende stuk zal zijn model nader verklaard worden.

Sánchez-Gomez laat zien dat de term 'menselijke dierentuin' te eenvoudig is voor dit complexe fenomeen. Hij maakt onderscheid tussen drie verschillende etnische 'shows'. Als eerste schetst Sánchez-Gomez de etnische commerciële exposities. Deze werden georganiseerd door particulieren. Hoewel het onder het mom van antropologische wetenschap en educatie gepresenteerd werd, waren deze voorstellingen rondtrekkende circussen. Deze shows trokken hun publiek door een spektakel te laten zien waar erotisch de boventoon voerde.²⁹ Er werd gedanst, acrobatische acts werden opgevoerd en dieren werden geofferd. In werkelijkheid was er maar één doel: het maken van winst.³⁰ Hoewel dit rondtrekkende, opzichzelfstaande voorstellingen waren, werden zij gevraagd om deel te nemen aan de grotere

²⁶ Corbey, 'Etnographic showcases', 340.

²⁷ Bloembergen, *De koloniale vertoning*, 48.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Sánchez-Gomez, 'Human zoos'.

³⁰ Ibidem.

koloniale exposities.

Toch schaarst Sánchez-Gomez dit niet onder een menselijke dierentuin. Hij beargumenteert dat de inlanders daadwerkelijk werknemers waren en een eerlijke behandeling kregen.³¹ Richard Corbey betoogt, aan de hand van een klein aantal dagboeken, echter dat de inlandse 'werknemers' last hadden van heimwee, emotionele verwarring, moeite met aanpassing aan het Europese klimaat en voedsel, en infecties. Vaak protesteerden ze tegen de rollen waar ze in geduwd werden, door bijvoorbeeld weg te lopen. Een aantal keren liep dit uit tot een rechtszaak.³² Er waren duidelijke tekenen van exploitatie. Er waren een aantal sterfgevallen onder de inlanders door de slechte omstandigheden in de kampong.³³ Waarom de inheemse bevolking hieraan meewerkte, is niet duidelijk te achterhalen. Misschien werd hen roem en rijkdom beloofd, of werden zij niet eens voor de keuze gesteld.

Vervolgens bespreekt de Spaanse historicus de koloniale exhibities. Hier werkten particulieren samen met de staat. De focus lag op het vertonen van officiële koloniale projecten die, verondersteld, welvaart moesten brengen aan de metropool van de kolonie. Wederom lag het accent op educatie, niet alleen om zichzelf te definiëren, maar ook om een duidelijke signaal uit te stralen naar concurrerende naties. Wanneer alleen objecten en producten uit de verre landen niet genoeg indruk maakten, werden gehele dorpen mét hun bewoners overgebracht naar Europa.³⁴ Sánchez-Gómez ziet de Internationale Koloniale en Uitvoerhandeltentoonstelling in Amsterdam in 1883 als grondlegger van dit model.³⁵

De laatste categorie waar Sánchez-Gomez op in gaat, is vooral interessant voor dit onderzoek omdat het betrekking heeft op religieuze groeperingen. Het NZG was een religieuze groep die meedeed aan een wereldtentoonstelling. Waar zijn de zendingen onder te brengen?

Het enthousiasme waarmee de exhibities in de tweede helft van de negentiende eeuw ontvangen werden, trok de aandacht van zowel katholieke als protestantse kerken. Dikwijls werd hun deelname echter geweigerd.³⁶ Door deze afwijzing van de internationale exhibities gingen missionarissen en zendingen eigen evenementen organiseren. Vanaf 1870 schoot het aantal etnische tentoonstellingen, opgezet door godsdienstige groepen, omhoog. In het begin draaiden deze exposities alleen nog maar om de producten. De objecten van de bekeerden, of nog te bekeren, volkeren waren noemenswaardig vanwege hun exotische en vreemde karakter. Daarnaast waren ze het onbetwistbare bewijs voor de 'achtergebleven' en 'bedorven' natuur van de inheemse bevolking. De enige manier waarop zij bevrijd konden

³¹ Ibidem.

³² Corbey, 'Ethnographic showcases', 347.

³³ Ibidem, 348.

³⁴ Sánchez-Gomez, 'Human zoos'.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Ibidem.

worden, was door het geloof dat verspreid werd door de missionarissen.³⁷ Pas toen het publiek haar interesse begon te verliezen, werden oorspronkelijke inwoners van de kolonies overgebracht. Deze voorstellingen waren echter niet zo bombastisch als de voorgenoemde exposities. Het waren eerder voorstellingen, waarin de 'gasten' al Christelijk waren en samenwerkten met de oprichters.

In zijn werk doet Sánchez-Goméz veel felle uitspraken die soms gebaseerd zijn op emotie. Hoewel hij het begrip 'menselijke dierentuin' probeert te nuanceren, wordt het door zijn taalgebruik duidelijk dat hij de etnografische tentoonstellingen als racistisch, inhumaan en verwerpelijk bestempeld. Hoewel de taferelen nu ondenkbaar en afschuwelijk zijn, laat het de tijdgeest zien die het einde van de negentiende eeuw heerste.

De Internationale Koloniale en Uitvoerhandeltentoonstelling in Nederland

Op 1 mei 1883 werd de Internationale Koloniale en Uitvoerhandeltentoonstelling feestelijk geopend voor het publiek. Het terrein achter het nieuwe Rijksmuseum was veranderd in een 'oosterse kermis'.³⁸

De Internationale Koloniale en Uitvoerhandeltentoonstelling van 1883 was de eerste en laatste wereldtentoonstelling die Nederland mocht organiseren. Het voorstel voor het houden van een wereldtentoonstelling kwam gek genoeg niet vanuit Nederland zelf. De Fransman Eduard Agostini legde het idee in 1880 voor aan koning Willem III en een gezelschap van belangrijke burgers uit Amsterdam. In eerste instantie toonde de koning weinig interesse. De particulieren handelslui waren echter meteen overtuigd.

Al eerder kwam het aan bod dat koloniale afdelingen niets nieuws waren op de wereldtentoonstelling. Nederland was echter het eerste land dat het hoofdthema wijdde aan de koloniën. De keuze van dit onderwerp was niet onwillekeurig. De tentoonstelling vond plaats in de tijd waarin het imperialisme onder de Europese mogendheden enorm toenam. Nederland was koploper en Amsterdam was dé handelsstad. Alle gezaghebbende Europese landen spraken lovend over het succes van het Nederlandse koloniale beleid op Java.³⁹ Nederland was eindelijk weer een belangrijke Europese mogendheid.

Naast de gebruikelijke afdelingen 'nijverheid en uitvoerhandel' en 'kunst en kunstnijverheid' moest de Nederlandse koloniale afdeling de meeste aandacht trekken. Deze zou gepresenteerd worden in een 'nationaal koloniaal paleis'.⁴⁰ Om dit te bewerkstelligen werd een koloniaal comité gevormd met experts op het gebied van de verschillende Nederlands kolonies. Een belangrijke uitvoerder van de ideeën werd Pieter Johannes Veth, geograaf,

³⁷ Ibidem.

³⁸ Bloembergen, *De koloniale vertoning*, 59.

³⁹ Ibidem, 12.

⁴⁰ Ibidem, 67.

etnoloog en historicus. Hij kreeg de verantwoordelijkheid om 'deze nationalistische en commerciële happening een wetenschappelijk draagvlak te geven.'⁴¹ Hij moest een wetenschappelijke ordening en catalogus verschaffen van alle koloniale voorwerpen die opgestuurd werden. Door een wetenschappelijk draai te geven aan de koloniale vertoning hoopte het comité dat Nederland zich als moderne en invloedrijke natie op het internationale toneel kon vestigen.⁴²

Uiteindelijk resulteerde dit in een indeling van de koloniale goederen in drie hoofdgroepen en 38 kleinere categorieën. Marieke Bloembergen omschrijft deze toepasselijk als volgt:

Groep I betref 'het terrein der gekoloniseerde en overheerste gewesten' (weergaven van de geografie en van de rijke natuur, en monsters van grondstoffen flora en fauna), groep II 'De inlandsche bevolking dier gewesten' (haar woonvormen, huizentypen, levensmiddelen, vormen van levensonderhoud, wetenschap en kunsten, spelen en vermaak, zeden en gewoonten, regeringsvormen, rechtbanken, godsdienst en godsdienstige gebruiken) en groep III 'De Europeanen in die gewesten en hunne betrekkingen tot de inlanders' (de verschillende koloniale stelstel, de bovengenoemde openbare werken, en de werken van beschaving, gezondheid en veiligheid en 'vrijheid').⁴³

Kortom werd er onderscheid gemaakt tussen de natuurlijke omgeving, de inheemse bevolking en het werk dat Nederland verrichtte in haar kolonies. De belangrijkste hoofdgroep vormde de etnografische afdeling (groep II). Deze kon de bezoekers een inzicht geven in het wezen en het vreemde van de inheemse stammen.⁴⁴ De verdeling van de hoofdcategorie in 38 subcategorieën was zo nauwkeurig dat het in de praktijk wanordelijk oogde. De belangrijkste visie op de ordening bleef het evolutionaire gedachtengoed. Het draaide allemaal om de vraag: 'welk relatief niveau van beschaving heeft de inheemse bevolking, [...], bereikt op de verschillende klassen en subcategorieën?'⁴⁵ Opnieuw werd de ondergeschikte rol van andere stammen benadrukt. De beste manier om deze lastige wetenschappelijke categorisering over te brengen op het grote publiek was het opzetten van een levensecht inheems dorp.⁴⁶

De wereldtentoonstelling was dus een complexe verzameling van ideeën. De koloniën waren al vaker een aandachtspunt binnen de wereldtentoonstellingen, maar in Amsterdam was het voor de eerste keer de hoofdmoot. De hoofdcommissie van de exhibitie hoopte op wetenschappelijk basis Nederland weer op de kaart te zetten als een vooruitstrevend en

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem, 69.

⁴³ Ibidem, 69.

⁴⁴ Ibidem, 70.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Ibidem, 71.

invloedrijk land. Het meest verbluffende was het endemisch dorp met levende onderwerpen.

Hoofdstuk 2

De zendeling als antropoloog

De toezichthouder van de afdeling Nederlands-Indië tijdens de wereldtentoonstelling in Amsterdam was niemand minder dan Daniël Veth, zoon van Pieter Johannes Veth. De avontuurlijke ingenieur had maar één doel voor ogen toen hij hoorde dat hij de conservator werd van de etnografische tentoonstelling: zijn publiek een 'antropologische sensatie' laten ervaren.⁴⁷ De bezoekers moesten het idee krijgen zich in het midden te bevinden van een andere cultuur, een andere onbekende wereld. Dit kon volgens Daniël Veth het beste bereikt worden door een tastbaar en ademend 'voorwerp' te vertonen. Al in het vorige hoofdstuk is beschreven dat educatie en onderwijzing van het bezichtigende publiek een belangrijk punt was voor de oprichters van de wereldtentoonstelling. Ook antropologie werd een gewichtig onderdeel waarvan de levende inheemse inwoners het hoogtepunt waren.⁴⁸ Vanuit allerlei hoeken probeerde de jonge Veth objecten te verzamelen om zijn afdeling zo groot en waarheidsgetrouw mogelijk te maken.

Een aantal producten en objecten was afkomstig uit de verzameling van verschillende zendelingen die aangesloten waren bij het NZG. Waarom deden de zendelingen hier aan mee? Wilden zij eveneens de Nederlandse en Europese toeschouwers onderwijzen? In de onderzoekswereld is het werk van antropologen en zendelingen dikwijls tegenover elkaar geplaatst. Het blijkt dat deze twee totaal verschillende beroepen juist veel overeenkomsten hebben. In eerste instantie werden zendelingen naar verre landen gestuurd om het ware christendom te verspreiden. Zagen zij echter ook in dat zij verantwoordelijkheid droegen voor het schetsen van een beeld over andere culturen? In dit hoofdstuk zal een korte geschiedenis van het NZG worden aangehaald om een analyse te geven over de grondbeginselen, idealen en visies van de vereniging. Vervolgens zullen de eerste catalogi en lijsten met objecten bekeken worden om te laten zien hoe men met de etnografische tentoonstellingen omging. Het laat zien dat de zendelingen zich niet alleen maar bezighielden met het geloof.

De idealen van het Nederlandsch Zendelinggenootschap

Het Nederlandsch Zendelinggenootschap werd in december 1797 opgericht. De directe drijfveer was eigenlijk de stichting van het London Missionary Society in Engeland twee jaar eerder. De populariteit van het zendingswerk was flink gedaald. De medicus Jan van der Kemp

⁴⁷ Ibidem, 12.

⁴⁸ Ibidem, 71.

voelde zich geroepen om in Nederland de zending nieuw leven in te blazen.⁴⁹ Op 19 december kwam een tiental voorname kerklieden bij elkaar om het betoog van Van der Kemp aan te horen. Al snel kwamen de mannen tot overeenstemming. Samen vestigden zij het 'Nederlandsch Zendeling Genootschap ter voortplanting en bevordering van het Christendom, bijzonder onder de Heidenen.'⁵⁰ Alleen al uit de oorspronkelijke naam blijkt dat de verspreiding van het ware geloof het belangrijkste doel was. De laatste toevoeging ondersteunt echter wel het idee dat het Westen toentertijd gezien werd als de bringer van beschaving. Een ander citaat uit de oprichtingsverklaring versterkt deze aanname: '[...] nogal veel Natiën liggen in de Duisternis van onkunde, ongeloof en bijgeloof.' Wederom toont dit aan dat het Christendom beschouwd werd als de bringer van kennis, verlichting en ontwikkeling. Dit past binnen de tijdgeest waarin de Wereldtentoonstellingen hun populariteit behaalden. Het ligt in lijn met het vooruitgangdenken dat hevig werd gepropageerd. Het Verlichtingsdenken had duidelijk haar sporen nagelaten in de verschillende lagen van de Westerse samenleving.

Vrijwel meteen na de oprichting werd een reglement met daarin de grondbeginselen van de organisatie opgeschreven. Op 29 januari 1798 werd het *Algemene bepalingen wegens den aard en de werkzaamheden van het Nederlandsch Zendelinggenootschap* goedgekeurd. Het hoofddoel luidde als volgt: 'De bevordering van het ware Christendom in de harten der menschen.'⁵¹ Dit werd toegespitst op het bekeren van 'onverlichte heidenen'. Er werd zelfs opgemerkt dat dit de inheemse bevolking voordelen zou kunnen opleveren.⁵² Opmerkelijk is de toevoeging dat de zendelingen het ware Christendom, zoals bekend uit het Oude en Nieuwe Testament, wilden prediken 'zonder toevoeging van menselijke leerbegrippen'.⁵³ Waarschijnlijk heeft dit te maken met het feit dat veel verschillende theologische stromingen vertegenwoordigd waren in het genootschap.

De manier waarop het genootschap haar doelen zou bereiken, was natuurlijk door middel van het zendelingschap.⁵⁴ De vereisten voor de deelnemers werden voornamelijk gezocht in de moraal van zending. Hij diende 'verlicht te zijn door zijn kennis over God' en zijn hart moest 'een levendig gevoel hebben van de Evangeliewaarden'.⁵⁵ Veel van de voorwaarden waren dus van morele aard. Een manier van aanpak ter plekke werd niet beschreven. Een interessante aanvulling is het feit dat iemand die kundig was, op het gebied

⁴⁹ Geciteerd uit: A.J. Lamping, 'Het Nederlandsch Zendelinggenootschap. De oprichting en beginjaren' (december 1997), <http://rjb.x-cago.com/GARJB/1997/12/19971231/GARJB-19971231-0235/story.pdf> (15 december 2017), 235-256, aldaar 237.

⁵⁰ *ibidem*, 238.

⁵¹ *Ibidem*, 242.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *Ibidem*, 243.

⁵⁵ *Ibidem*.

van geneeskunde of dergelijke, eerder in aanmerking kwam.⁵⁶

De grondbeginselen die in 1798 werden opgesteld komen overeen met het beeld dat Sánchez-Gomez schetst over de eerste christelijk georganiseerde tentoonstellingen. Het wordt duidelijk dat het NZG de andere volkeren als ‘achtergebleven’ en ‘bedorven’ achtte. De inheemse volkeren moesten bevrijd worden door het christendom. Naast de verspreiding van het christelijke geloof, wordt het duidelijk dat er een soort beschavingsoffensief schuilging achter de visie van het NZG.

De inzendingen van het NZG

Nu bespreking wordt besloten aan bedoelde Commissie te berichten dat wij met haar plan hoog ingenomen, gaarne bereid zijn te doen wat aan het welslagen daarvan bevorderlijk kan zijn, en o.a. ons genootschap te Batavia zullen uitnodigen ons in staat te stellen tot eene inzending van voorwerpen op het leven en den arbeid onze zendelingen betrekking hebben.⁵⁷

Het is al vaker gezegd dat zo'n 85 jaar later het NZG met enthousiasme verschillende objecten van over de hele wereld naar Nederland zond om tentoongesteld te worden op de Internationale Koloniale en Uitvoerhandel tentoonstelling. Het bovengenoemde citaat is afkomstig uit een vergadering in oktober 1882 van het Java-comité van het NZG als reactie op de uitnodiging om deel te nemen. Van deze inzendingen zijn verschillende briefwisselingen overgebleven. Meerdere zendelingen zonden lijsten mee over de voorwerpen die zij opstuurden. Deze hadden betrekking op het gebruik, de betekenis en de waarde voor de bevolking. Wat kunnen deze briefwisselingen ons vertellen over de zendelingen en de deelname aan de wereldtentoonstelling in Amsterdam? Zijn de grondbeginselen hierin terug te vinden?

Er zijn drie briefwisselingen bewaard gebleven naar aanleiding van de internationale exhibitie in 1883. De eerste berichten zijn afkomstig van de zending W. Hoozoo die verbleef in de Javaanse stad Semarang. Vervolgens is er een lijst opgestuurd door de heer J. Kruijt. Waarschijnlijk verbleef ook hij in Semarang. Hij spreekt namelijk over het ‘Samarangsche Dagblad’. Er is weinig van zijn inventarisatielijst overgebleven. De tekst lijkt door waterschade te zijn opgelost. Gelukkig is er een laatste lijst met voorwerpen vlekkeloos overgeleverd. Het is echter lastig te achterhalen door wie deze gemaakt is. Alle stukken zijn namelijk op een later tijdstip overgeschreven, een onderscheid in handschriften is niet te maken. Helaas, zijn geen van de briefwisselingen of catalogi compleet. Waarschijnlijk hebben er meerdere zendelingen objecten en lijsten opgestuurd, maar de bovengenoemde zullen voor de volgende analyse gebruikt worden.

Het eerste wat opvalt aan de lijsten met voorwerpen is de omvang en grondigheid. Het

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Het Utrechts Archief, 1102-1, inventarisnummer 1561, 185.

overzicht opgestuurd door W. Hoezoo bevat circa 73 objecten. Bij ieder voorwerp is keurig een beschrijving gegeven van het materiaal, hoe het object eruit ziet en waar het voor gebruikt wordt. Naarmate de lijst langer wordt, wordt de uitleg steeds beknopter. Daarnaast is bij elk gebruiksvoorwerp een naam gegeven, zowel in het Nederlands als in het Indonesisch. Onder de verzameling bevinden zich allerlei spullen met de meest uiteenlopende functies. Hoezoo schrijft over tijgervallen en wapens, maar eveneens over kookgerei en gereedschappen. De beschrijvingen zijn nuchter en praktisch:

Een werktuig van hoorn, om vuur te maken. Men doet een stukje zwam (zie het dopje van den trekker) in de kleine opening van het benedeneinde van den trekker; steekt dien vervolgens in het kokertje, slaat hem met het vlak der hand naar binnen, en haalt er hem snel weder uit. De wrijving doet het zwam ontbranden.⁵⁸

De uitleg die Hoezoo van de Pok-boel geeft, is bijna empirisch te noemen. De zendeling beschrijft nauwkeurig wat hij met zijn eigen ogen heeft waargenomen.

Ook de lijst van de onbekende auteur is enorm gedetailleerd. In totaal zijn er in het document twaalf verschillende categorieën terug te vinden. Misschien zijn het er zelfs meer geweest, het document is niet compleet. De onderwerpen van de categorieën zijn wederom divers. Het begint met 'voorwerpen van godsdienstige aard' en eindigt met 'Proeve eenen beschrijving van de insecten'. Daartussen zijn stukken te vinden over spellen, steensoorten, wapens en gereedschappen. Hij schrijft over het feit dat hij de eerste hoofdstukken van de Koran gevonden heeft bij een jongeman die hem verzoekt er uiterst voorzichtig mee om te gaan. De zendeling doet in zijn beschrijving geen enkele negatieve uitspraak over het heilige boek of het Islamitische geloof. Hij verbaast zich alleen over het feit dat ook herdersjongens in de Javaanse maatschappij als 'gewijden beschouwd worden'.⁵⁹ Hij lijkt geen zwaar christelijk oordeel te vellen over de 'heidenen'.

Opvallend aan deze catalogus is dat er een lange opsomming wordt gemaakt van verschillende soorten insecten die er leven. In de eerdere lijsten worden altijd wel werktuigen en wapens genoemd, maar objecten rechtstreeks uit de natuur is vernieuwend. Dit heeft wellicht te maken met de categorisering die door de oprichters van de Internationale Koloniale en Uitvoerhandeltentoonstelling werd aangereikt: natuur (groep I), etnografie (groep II), het Nederlandse ondernemerschap in de koloniën (groep III).

De empirische benadering van beide heren sluit aan bij de tijdgeest waarin de rede en natuurkundige wetenschap dusdanig doorgedrongen waren in de gehele maatschappij. Uit

⁵⁸ Het Utrechts Archief, 1102-1, Raad voor de Zending: rechtsvoorgangers, inventarisnummer 699, Stukken betreffende het in bruikleen stellen van objecten ten behoeve van de Wereldtentoonstelling in Parijs (1867), de koloniale tentoonstelling in Amsterdam (1883) en het Museum voor Land en Volkenkunde en het Maritiem Museum in Rotterdam met enkele catalogi van voorwerpen en modellen van het NZG, 1866-1912, 130.

⁵⁹ Ibidem, 184.

fragmenten als deze blijkt tevens dat Hoezoo en de andere zendeling hun werk erg serieus namen. Zij lijken geheel en al niet op mensen met een religieuze achtergrond. Zij hebben eerder overeenkomst met ontdekkingsreizigers die met vreemde culturen in aanraking kwamen en deze probeerden vast te leggen.

Het is daarom niet verwonderlijk dat in de hedendaagse wetenschappelijk literatuur dikwijls een vergelijking wordt gemaakt tussen de antropoloog en de zendeling. Zendeling en antropoloog Sjaak van der Geest betoogt in zijn artikel 'Anthropologist and Missionaries: Brothers Under the Skin' dat antropologen gestereotypeerd worden als 'behouder' van cultuur en zendingen als 'bekeerders' van cultuur.⁶⁰ Het blijkt echter juist dat de twee beroepen veel gemeen hebben. Beiden hebben gelijkwaardige ervaringen wanneer zij zich in het veld bevinden. Antropoloog Walter van Beek merkt terecht op dat zowel antropologen als zendingen een 'tussen cultuur' zijn. Ze behoren niet meer tot het thuisland, maar tevens zijn ze vreemd in het land waar zij zich bevinden.⁶¹ Daarnaast hebben zowel antropologen en zendingen een Westerse achtergrond. Hun belevingen van een exotische wereld worden gefilterd door de ideeën die zij thuis hebben opgedaan.⁶² Op geen enkele manier kan een objectief beeld van een andere cultuur gecreëerd worden wanneer men zich vasthoudt aan eigen waarden als basis van vergelijking.⁶³

Een zendeling heeft echter een belangrijk voordeel ten opzichte van de antropoloog. Zendingen bevinden zich meestal langer op een plek en ze werken aan de basis. Dit geeft hen de kans om de inheemse taal te leren en deel te nemen aan het dagelijkse leven. Dit is terug te zien in de lijst van W. Hoezoo. Hij omschrijft een Kindaga (een soort kistje). Nadat hij het uiterlijk en de gebruiksaanwijzing heeft omschreven, begint hij over de kostbaarheid van het materiaal. Gewoonlijk kost een dergelijk kistje tien tot vijftien gulden. Hoezoo heeft echter door 'vriendelijke relaties' het kistje 'zeer goedkoop bekomen'.⁶⁴ Een zendeling kon daadwerkelijk een band opbouwen met de inheemse bevolking.

Het NZG stuurde zendingen met een zuiver christelijk moraal naar de Nederlandse koloniën om daar het christendom te verkondigen. Tevens deed het NZG mee aan de wereltentoonstelling waar deze christelijke moraal moeilijk terug te vinden is. Uit de briefwisselingen vanuit Nederlands-Indië blijkt dat de zendingen hun omgeving goed

⁶⁰ Sjaak van der Geest, 'Anthropologists and missionaries: brothers under the skin', *Man* 25 (1990) 4, 588-601, aldaar 589.

⁶¹ Walter van Beek, 'The culture in-between: anthropologist and missionary as partners', in: Roland Bensen, Hans Marks, Jelle Miedema (red.), *The ambiguity of rapprochement. Reflections of anthropologists on their controversial relationship with missionaries* (Nijmegen 1990) 101-120, aldaar 23.

⁶² Roland Bensen, Hans Marks, Jelle Miedema (red.), *The ambiguity of rapprochement. Reflections of anthropologists on their controversial relationship with missionaries* (Nijmegen 1990) 6.

⁶³ A.A. Trouwborst, 'Missionaries and Ethnography', in: Roland Bensen, Hans Marks, Jelle Miedema (red.), *The ambiguity of rapprochement. Reflections of anthropologists on their controversial relationship with missionaries* (Nijmegen 1990) 32-44, aldaar 36.

⁶⁴ Het Utrechts Archief, 1102-1, inventarisnummer 699, 127.

bestudeerden en op deze wijze veel konden vertellen over de inwoners. Hun veldwerk en samenwerking met de inwoners gaf hen veel empirische kennis. De wijze waarop de lijsten met voorwerpen zijn opgesteld hebben iets weg van een wetenschappelijke benadering. Het is in de basis voor de antropologie zeer waardevol. Wel moet aangemerkt worden dat hen waarschijnlijk het model van de Internationale Koloniale en Uitvoerhandeltentoonstelling is aangereikt, waarin zij deze lijsten hebben opgesteld. De werelddtentoonstelling werd namelijk gezien als een hulpmiddel om kennis zo breed mogelijk te verspreiden onder het 'gewone' publiek.⁶⁵ Het past wel degelijk in de tijd. Rede, wetenschap en daarbij beschaving hadden klaarblijkelijk invloed op de werkwijze van deze zendelingen.

⁶⁵ Marieke Bloembergen, *De koloniale vertoning*, 22.

Hoofdstuk 3

De visie van J.C. Neurdenburg

'Elders op het terrein liet 'de man met de kunstarm' de nieuwste modellen protheses zien. Schuin achter het koloniale paleis werden in een tent verschillende typen van de inwoners van Suriname tentoongesteld; vlak daarachter begon het pure vermaak, een *café des ambassadeurs*, waar niet alleen de laatste chansons uit Parijs te horen waren, maar ook een schaars geklede dame de cancan danste. Even verderop sprak een kiosk van het Nederlandse zendelingengenootschap zijn zorgen uit over de bezoedeling der christelijke zeden en waarden.'⁶⁶

Marieke Bloembergen schetst hier een beeld over hoe het er op de Wereldtentoonstelling in Amsterdam in 1883 aan toe ging. Naast het veronderstelde 'serieuze' onderdeel was een groot deel gewijd aan ongedwongen vermaak. Opvallend is dat niet ver van dit banale plezier een groep Nederlandse zendingen dit gedrag leek af te keuren. Wat was de werkelijke reden waarom de zendingen hieraan meededen? Was het inderdaad het verkondigen van de zonden van de bezoekers? Of juist van de koloniale bevolkingen? Stonden zij daar voor propaganda of wilden zij werkelijk bewijzen dat hun werk noodzakelijk was?

De lijsten met voorwerpen, ingezonden door zendingen, geven de indruk dat een zending zich niet alleen maar bezig hield met prediken. Het geeft echter geen duidelijke indicatie van de motieven van het NZG om mee te werken aan de koloniale wereldtentoonstelling in Amsterdam. Om een inzicht te krijgen in deze motieven zijn uitgaande brieven van de toenmalige secretaris, J.C. Neurdenburg bekeken. De onderzochte bronnen dateren van november 1882 tot en met januari 1887. Opmerkelijk aan deze archieven is dat de uitgaande brieven talrijk zijn en goed bewaard zijn gebleven. De inkomende brieven met uitnodigingen, verzoeken en vragen zijn beperkt.

De brieven

Neurdenburg werd in 1847 lid van het genootschap. Feitelijk werd hij gevraagd, om het onderwijs van de kwekelingen op zich te nemen, vanwege zijn didactische vaardigheden als docent aan de diaconieschool.⁶⁷ Het eerste wat opvalt aan het bronnenmateriaal is het feit dat J.C. Neurdenburg in de archieven als secretaris wordt aangehaald: kopiehoudende afschriften van uitgaande brieven van secretaris van het NZG, zowel binnenlands als naar Nederlands-Indië.⁶⁸ Het hedendaagse *Repertorium van Nederlandse zendings- en missiearchieven 1800-1960*, een afdeling van het Huygens instituut, betitelt Neurdenburg echter als de directeur van

⁶⁶ Bloembergen, *De koloniale vertoning*, 60.

⁶⁷ Lamping, 'Het Nederlandsch Zendelingengenootschap', 254.

⁶⁸ Het Utrechts Archief, 1102-1, inventarisnummer 245.

het NZG van 1864 tot 1894.⁶⁹ Dit levert verwarring op. De functie van directeur verschilt namelijk op verschillende gebieden van de secretaris. Bij de oprichting werd afgesproken dat het genootschap bestuurd zou worden door verschillende 'directeuren'. Een van hen werd benoemd tot voorzitter en drie werden uitgekozen om de functie van secretaris op zich te nemen. Verder werd het bestuur aangevuld met een thesaurier en een bibliothecaris.⁷⁰ J.C. Neurdenburg heeft waarschijnlijk verschillende taken binnen het bestuur uitgevoerd. Hij is secretaris geweest, maar heeft tegelijkertijd het leiderschap op zich genomen. Vanaf 1897 werd namelijk de 'director' de leidinggevende. 'De spil waar alles omheen draaide'.⁷¹

Een tweede aandachtspunt heeft zowel met de kwaliteit als met de kwantiteit van het bronnenmateriaal te maken. Zoals eerder aangemerkt zijn enorm veel brieven van de secretaris gekopieerd en bewaard gebleven. Inhoudelijke hebben weinig van deze brieven betrekking op de Internationale Koloniale en Uitvoerhandeltentoonstelling. Tevens is in de archieven gezocht naar inkomende brieven, zoals uitnodigingen of officiële verzoeken. Tussen geen enkele van de binnengekomen berichten is een uitnodiging voor deelname aan de wereldtentoonstelling terug te vinden. Daarnaast zijn er ook geen reacties van de secretaris op een dergelijk bericht aangetroffen. De enige openlijke bevestiging is van het Java-comité, benoemd in eerdere passages. Natuurlijk kan het zijn dat deze verloren zijn gegaan of over het hoofd zijn gezien. In dit onderzoek is er echter van uitgegaan dat de belangrijkste uitnodigingen en vraagstukken als eerste bij de secretaris binnen zijn gekomen.

Er wordt relatief weinig geschreven over de Koloniale en Uitvoerhandeltentoonstelling. Veel van de brieven zijn persoonlijke steunbetuigingen, dankwoorden of condoleances aan leden en zendelingen. Omdat de officiële documenten lijken te ontbreken is er voornamelijk gekeken naar de persoonlijke brieven die betrekkingen hebben op de tentoonstelling. J.C. Neurdenburg schrijft aan verschillende bevriende leden over zijn ervaringen en belevingen ten aanzien van de wereldtentoonstelling. Opgemerkt moet worden dat persoonlijke gedachten en indrukken zijn onderzocht. Dit weerspiegelt niet vanzelfsprekend de heersende opvattingen van het NZG. Duidelijk is dat Neurdenburg een van de belangrijkste personen was binnen de organisatie en zijn positie gedurende dertig jaar bekleedde. Het is daarom aannemelijk dat enkele van zijn visies ook uitgedragen werden door het genootschap.

Een belangrijk onderwerp dat in vele brieven naar voren komt, is de instabiele financiële situatie waar het NZG zich in bevond. Meerdere malen wordt gesproken over de misgelopen contributie omdat leden zich uitschrijven of over de begroting die niet kloppend is. Niet alleen

⁶⁹ Repertorium van Nederlandse zendings- en missie-archieven 1800-1960, Nederlandsch Zendelinggenootschap, <http://resources.huygens.knaw.nl/zendingoverzeesekerken/RepertoriumVanNederlandseZendings-EnMissie-archieven1800-1960/gids/organisatie/3356531829> (11 december 2017).

⁷⁰ Lamping, 'Het Nederlandsch Zendelinggenootschap', 244.

⁷¹ Repertorium van Nederlands zendings- en missiearchieven.

op financieel niveau bevond het genootschap zich in moeilijk vaarwater. Uit enkele stukken blijkt dat de vereniging ook een tekort had aan predikers die moedwillig naar het buitenland vertrokken. Op 9 maart 1883 schrijft J.C. Neurdenburg het volgende: “Thans ontvangen wij weer van verschillende zijden aanzoeken om zendelingen en hulppredikanten [te sturen], en wij staan machteloos. Utrecht en de Vereniging hier leiden nu ook kwekelingen voor het hulppredikantschap op, en daarin verblijd ik mij.”⁷² Hieruit blijkt dat het NZG minder populair werd binnen de maatschappij. Jongeren wilden geen opleiding tot zending volgen. Daarnaast vonden leden en donateurs het niet meer waard om te betalen. Waarschijnlijk heeft het te maken met het feit dat in 1858 drie nieuwe verenigingen werden opgericht, omdat het NZG volgens haar orthodoxe leden een te moderne weg was ingeslagen.⁷³ De Nederlandsche Zending Vereeniging, de Utrechtsche Zending Vereeniging en de Nederlandsche Gereformeerde Zending Vereeniging vingen deze ontevreden leden op. De naweeën van de breuk zijn duidelijk zichtbaar. Wat uit deze gegevens voorzichtig geconcludeerd kan worden, is dat het NZG niet alleen maar meedeed om de ‘bedorven’ en ‘achtergebleven’ cultuur van de inheemse bevolking te laten zien, zoals Sánchez-Gomez beweerd, maar om zichzelf te redden van de ondergang. Het genootschap moest weer in beeld gebracht worden. Het zijn dus niet alleen morele overwegingen geweest om deel te nemen aan de wereldtentoonstelling, maar ook hele praktische redenen. Raymond Corby betoogt dat deze twee juist samen gingen: ‘civilized or Christian whites bringing the light of civilization or to savages or pagans, in the name of some higher instance, be it progress Missionary photography for propagandistic goals showed characters and from such narratives.’⁷⁴ Het beschavingsideaal werd op deze manier gebruikt om het succes van de zending te laten en op deze manier nieuwe geïnteresseerden binnen te halen.

Eerder werd gespeculeerd over het feit of de zendelingen op de hoogte waren van de categorisering opgesteld door Daniël Veth. Op 4 mei 1883 schrijft de secretaris een bevriende zending om hem te bedanken voor zijn prachtige inzendingen. Na de hele lijst met exotische voorwerpen te hebben opgenoemd, bespreekt hij de ‘Amsterdamse Tentoonstelling’. Deze heeft hem en zijn collega’s veel inspanning en tijd gekost. Hij heeft zich persoonlijke beziggehouden met het samenstellen van een heldere catalogus. Op drie manieren wordt deze aan het publiek gepresenteerd: ten eerste wordt de catalogus ‘als doorlopende lijst is den groote Regeringscatalogus, door prof. Veth geredigeerd’ gedrukt; ten tweede moet de lijst ‘afzonderlijk verkrijgbaar [zijn]’; en ten derde wordt hij in het maandblad gepubliceerd.⁷⁵ Dit bevestigt het vermoeden dat de zendelingen op de hoogte waren van de categorisering die op

⁷² Het Utrechts Archief, 1102-1, inventarisnummer 245, 80.

⁷³ Repertorium van Nederlands zending- en missiearchieven.

⁷⁴ Corbey, ‘Ethnographic showcases’, 358.

⁷⁵ Het Utrechts Archief, 1102-1, inventarisnummer 245, 51.

de wereldtentoonstelling gebruikt werd en dat de voorwerpen die zij opstuurden binnen deze groeperingen pasten.

In dezelfde brief brengt Neurdenburg iets interessants naar voren: 'Als lid van het hoofdcomité ontvang ik voor alles toegangskaarten; maar voor augustus zal ik geen tijd hebben om er gebruik van te maken'.⁷⁶ Blijkbaar maakte J.C. Neurdenburg vanaf een gegeven ogenblik deel uit van een commissie binnen de internationale wereldtentoonstelling. Dit wordt bevestigd door een klein onopvallend bericht van een zekere J. Kreemer gericht aan: 'De W. Eg. H. J.C. Neurdenburg. Director v.h. Ned. Z. Gent. Lid. v.d. Uitvoerende Commissie den Int. Kol. Tentoonstelling te Amsterdam.'⁷⁷ Uiteindelijk schrijft hij aan een bevriende zendeling dat hij door de minister benoemd is tot lid van 'een der Jury's van beoordeling'.⁷⁸ Dit is waarschijnlijk de functie die hij binnen de commissie bekleedde. Op 22 mei schrijft Neurdenburg namelijk dat hij vaker in Amsterdam te vinden zal zijn omdat hij benoemd is in een commissie, en omdat dit verzoek van de minister kwam, kon hij het niet weigeren.⁷⁹ Wat niet in het model van Sánchez-Gomez naar voren komt, is dat religieuze groeperingen ook gevraagd konden worden om deel te nemen. Misschien werd J.C. Neurdenburg door de minister gevraagd vanwege zijn expertise op het gebied van koloniale goederen. Zoals Marieke Bloembergen schrijft bestond de Uitvoerende Commissie uit een team van 'koloniale experts'.⁸⁰ De zendingen zaten namelijk lange tijd in de koloniale gebieden en leerden de inheemse inwoners daadwerkelijk kennen.⁸¹ Daarnaast verzonden zij behoorlijk veel producten naar Nederland. Bovendien werkte het NZG mee aan de opbouw van een etnografisch museum in Rotterdam. In feite waren de zendingen professionals.

In diezelfde maand op 27 mei 1883, drie weken na aanvang van de Internationale Koloniale en Uitvoerhandelstentoonstelling schrijft de toenmalige secretaris J.C. Neurdenburg aan een bevriende zendeling:

'- ... Het tweede dat mij op het hart ligt, dat ik u dan ook wil mededeelen, doch waarin ik mijne bevangenheid nog verder te buiten kan gaan, geldt de wetenschap, die door u reeds sedert vele jaren beoefend is en die Gij thans aan de groote meerderheid der theologen zult hebben voor te dragen. Tot voor weinigen jaren wist men niet veel van de godsdiensten. Sedert zijn tal van hulpbronnen aan het licht gebracht [...] om verband met ethnographie en historie kunnen te doen om bij het beoefenen van deze wetenschap een nieuwen weg te bewandelen.'⁸²

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ Het Utrechts Archief, 1102-1, inventarisnummer 699, 205.

⁷⁸ Het Utrechts Archief, 1102-1, inventarisnummer 245, 51.

⁷⁹ Ibidem, 61

⁸⁰ Marieke Bloembergen, *De koloniale vertoning*, 69.

⁸¹ A.A. Trouwborst, 'Missionaries and Ethnography', 38.

⁸² Ibidem, 63

Neurdenburg gaat in eerste instantie in op het positieve effect van de sociale wetenschappen op het werk van de zendelingen. Op deze wijze kunnen godsdiensten beter begrepen worden. Vervolgens verklaart Neurdenburg zijn penvriend waarom deze wetenschappen van belang zijn voor hun missie:

‘Wat heeft men gedaan? Men is uitgegaan van de [...], het zien der wijsgeren, heeft een evolutie doorgetrokken en is daardoor tot voorstelling gekomen, die, mijns inziens, in weerspraak zijn met de geschiedenis en met leven der volkeren, zoowel als met dat van der mensch. Zou het niet uwe taak zijn, aangekomen dat gij hierin met mij eens zijn, de ware betekenis van den godsdienst, vooral zoo als die zich bij verschillende volken, in verschillende tijden geopenbaard heeft, helder in het licht te stellen’⁸³

Opvallend aan deze woorden is dat J.C. Neurdenburg tolerant lijkt ten opzichte van andere godsdiensten. Zijn visies is zelfs enigszins modern. Het komt naar voren dat het juist de wetenschap is die de foute richting is uitgegaan. Uit dit statement blijkt dat J.C. Neurdenburg het niet eens is met de manier waarop de seculiere wereld de wetenschap heeft gebruikt om de evolutie theorie te behagen. De geschiedenis van de mens begint natuurlijk bij het scheppingsverhaal. Misschien doelde Bloembergen wel hierop toen zij sprak over ‘bezoedeling der christelijke zeden en waarden’.⁸⁴ Op de wereldtentoonstelling werd de wetenschap op de verkeerde manier ingezet en gebruikt. Wetenschap moest ingezet worden om godsdienst beter te begrijpen.

Uit de bronnen blijkt dat de redenen voor het NZG om deel te nemen aan de wereldtentoonstelling in Amsterdam niet eenduidig zijn. Er waren zowel praktische redenen, financiële moeilijkheden, als ideologische motieven die een rol gespeeld kunnen hebben. Daarnaast moet niet vergeten worden dat het genootschap waarschijnlijk een verzoek heeft gekregen van de organisatoren omdat de zendelingen experts zijn op het gebied van de inheemse stammen. De opzet van de wereldtentoonstelling kende veel complexe en met elkaar verweven motieven. Ook het NZG had verschillende, uiteenlopende redenen om te participeren.

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ Bloembergen, *De koloniale vertoning*, 60.

Conclusie

Het is geen vraag die makkelijk te beantwoorden is: Waarom deed het Nederlandsch Zendinggenootschap mee aan de Internationale Koloniale en Uitvoerhandeltentoonstelling te Amsterdam in 1883? Uit het bronnenmateriaal is geen helder antwoord naar voren gekomen. De zendelingen hebben zelf niet gereflecteerd op hun beslissingen. Wel zijn er tussen de regels door enkele plausibele motieven tot naar voren gekomen.

De wereldtentoonstellingen werden georganiseerd vanuit verschillende complexe en contrasterende ideeën over de wereld. Verbodering ging samen met uitsluiting en vooruitgang moest bewezen worden aan de hand van de achtergestelde natuurlvolkeren. De Internationale Koloniale en Uitvoerhandeltentoonstelling was de eerste wereldexhibitie waarvan het hele thema betrekking had op de koloniën. Het hoogste punt van deze koloniale vertoning waren de etnografische exhibities die gebaseerd werden op een wetenschappelijk categorisering. De wetenschap moest de wereldtentoonstelling rechtvaardigen.

Deze wetenschappelijke rechtvaardiging werd ook door de zendelingen van het NZG overgenomen. Uit de catalogi die opgestuurd werden naar de Internationale Koloniale en Uitvoerhandeltentoonstelling blijkt dat de zendelingen een empirische houding aannamen bij het maken van deze lijsten. Hieruit blijkt dat de zendelingen niet alleen maar bezig waren met het verspreiden van het geloof, maar dat zij ook probeerden de lokale bevolking te begrijpen. Een eigenschap die tegenwoordig dikwijls wordt toegekend aan antropologen.

De catalogi hebben helaas geen antwoord kunnen geven op de hoofdvraag. Vandaar dat gekeken is naar de uitgaande brieven van J.C. Neurdenburg. De argumenten uit deze bronnen laten zien dat de visies van auteurs als Louis A. Sánchez-Gomez en Raymond Corbey te nuanceren zijn. In hun werk wordt de nadruk voornamelijk gelegd op het beschavingsoffensief van de Christelijke groepen die deelnamen aan de etnische tentoonstellingen. Het Christendom zou verlichting bieden aan de heidense volkeren die zich in het duister bevonden. Hoewel in deze vertelling een kern van waarheid zit, is dit te nuanceren. Allereerste tonen deze bronnen dat het niet goed ging met het zendingswerk. De populariteit van NZG was in de loop van de jaren behoorlijk afgenomen waardoor de vereniging in financiële moeilijkheden zat en er predikers te kort waren. Waarschijnlijk was de deelname aan de wereldtentoonstelling van het NZG een manier om de organisatie weer in beeld te brengen. Vervolgens laten enkele brieven zien dat de zendelingen van het NZG werden gezien als professionals op het gebied van koloniale onderwerpen. Het genootschap werd gevraagd om deel te nemen. J.C. Neurdenburg was zelfs lid van de Uitvoerende Commissie in de jury van de koloniale afdeling. Als laatste is de visie van Neurdenburg over het doel van wetenschap aangehaald. Het blijkt dat hij de wetenschap als ondersteuner voor evolutie theorieën en vooruitgangdenken, zoals het ingezet wordt op de wereldtentoonstelling,

verwerpt. De wetenschap moet juist helpen bij de zoektocht naar de oorsprong van het geloof.

Deze aannamen zijn niet eenduidig te bewijzen. De persoonlijke ervaringen van één man staan niet garant voor een heel genootschap. Zijn visies waren waarschijnlijk wel belangrijk voor het genootschap. Het laat echter wel zien dat men voorzichtig moet zijn met extreme claims over een racistisch of hiërarchisch wereldbeeld. Hoewel deze gebeurtenissen niet stroken met hedendaagse normen en waarden waren de werelddtentoonstellingen een uiting van een tijdgeest. Op het moment zelf hadden de participanten geen weet van goed of kwaad. Zoals Marieke Bloembergen concludeert, geeft de werelddtentoonstelling een veel duidelijker beeld over hoe Nederland naar zichzelf keek dan naar de koloniale bevolking. Ook het NZG geeft geen duidelijk oordeel over de inheemse stammen of de koloniale afdeling, maar het bronnenmateriaal laat zien dat zij veel meer bezig waren met de ontwikkelingen binnen eigen kringen.

In de literatuur over de werelddtentoonstellingen is weinig aandacht besteed aan de religieuze groeperingen binnen deze internationale aangelegenheden. Er wordt voornamelijk ingegaan op grote seculiere deelnemers als staten en ondernemingen. Daarnaast gaat veel aandacht uit naar overkoepelende ontwikkelingen als imperialisme, nationalisme en machtsvertoon. Het beperkte aantal bronnen dat in dit essay aan bod is gekomen zijn geen absoluut bewijs voor de beweegredenen voor religieuze organisaties om deel te nemen aan deze werelddtentoonstellingen. Er moet meer onderzoek gedaan worden naar de rol van religieuze groeperingen binnen deze internationale exhibities en hun betekenis binnen de etnografie. Dit kan onder andere door het bestuderen van andere verenigingen, als de London Missionary Society, een van de meest invloedrijke zendelinggenootschappen uit die tijd. Tevens kan men onderzoek doen naar een van de vele andere internationale exposities. Vanaf 1851 werden er tientallen georganiseerd. Er is dus genoeg materiaal om verder onderzoek te verrichten. De koloniale werelddtentoonstellingen blijven een interessant en bizar fenomeen binnen de menselijke ontwikkeling.

Literatuurlijst

- Bloembergen, Marieke, *De koloniale vertoning. Nederland en Indië op de wereldtentoonstellingen (1880-1931)* (Amsterdam 2002).
- Beek, Walter van, 'The *culture in-between*: anthropologist and missionary as partners', in: Roland Bosen, Hans Marks, Jelle Miedema (red.), *The ambiguity of rapprochement. Reflections of anthropologists on their controversial relationship with missionaries* (Nijmegen 1990) 101-120.
- Bosen, Roland, Hans Marks, Jelle Miedema (red.), *The ambiguity of rapprochement. Reflections of anthropologists on their controversial relationship with missionaries* (Nijmegen 1990).
- Corbey, Raymond, 'Ethnographic showcases, 1870-1930', *Cultural Anthropology* 8 (1993) 3, 338-369.
- Fusco, Coco, 'The other history of intercultural performance', *TDR (1988-)* 38 (1994) 1, 143-167.
- Geest, Sjaak van der, 'Anthropologists and missionaries: brothers under the skin', *Man* 25 (1990) 4, 588-601.
- Lamping, A.J., 'Het Nederlandsch Zendelinggenootschap. De oprichting en beginjaren' (december 1997), <http://rijb.xcago.com/GARJB/1997/12/19971231/GARJB-19971231-0235/story.pdf> (15 december 2017), 235-256.
- Nederveen Pieterse, Jan, *Ethnicities and global multicultural: pants for an octopus* (Lanham 2007).
- Sánchez-Gomez, Louis A., 'Human zoos or ethnic showcases? Essence and contingency in *Living ethnological exhibitions*', 2 (2013) 2, <http://cultureandhistory.revistas.csic.es/index.php/cultureandhistory/article/viewArticle/31/122>.
- Trouwborst, A.A., 'Missionaries and Ethnography', in: Roland Bosen, Hans Marks, Jelle Miedema (red.), *The ambiguity of rapprochement. Reflections of anthropologists on their controversial relationship with missionaries* (Nijmegen 1990) 32-44.

Sites

- Repertorium van Nederlandse zendings- en missie-archieven 1800-1960, Nederlandsch Zendelinggenootschap, <http://resources.huygens.knaw.nl/zendingoverzeesekerken/RepertoriumVanNederlandseZendings-EnMissie-archieven1800-1960/gids/organisatie/3356531829> (11 december 2017).

Bronnen

- Het Utrechts Archief, 1102-1, Raad voor de Zending: rechtsvoorgangers, inventarisnummer 245, Kopiehoudende afschriften van uitgaande brieven van de secretaris van het NZG, zowel binnenlands als naar Nederlands-Indië, J.C. Neurdenburg 1883 mei-1885 dec.
- Het Utrechts Archief, 1102-1, Raad voor de Zending: rechtsvoorgangers, inventarisnummer 699, Stukken betreffende het in bruikleen stellen van objecten ten behoeve van de Wereldtentoonstelling in Parijs (1867), de koloniale tentoonstelling in Amsterdam (1883) en het Museum voor Land en Volkenkunde en het Maritiem Museum in Rotterdam met enkele catalogi van voorwerpen en modellen van het NZG, 1866-1912.
- Het Utrechts Archief, 1102-1, Raad voor de Zending: rechtsvoorgangers, inventarisnummer 1561, Notulen en vergaderstukken van de vergaderingen van het Java-Comité 1876 mrt. 21 – 1883 dec. 18.